

ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕВИКОНАННЯ ЧИ НЕНАЛЕЖНЕ ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

З. П. БІЛОШКУРСЬКА, кандидат юридичних наук
О. А. ПОЛЩУК, кандидат педагогічних наук
Уманський національний університет садівництва

У статті висвітлено питання правової відповідальності за невиконання договірних зобов'язань у сфері господарювання. Досліджено господарсько-правову відповідальність залежно від видів господарських правопорушень і санкцій, встановлених за ці правопорушення.

Новою для господарського законодавства є норма і стосується вона вже не правопорушника, а потерпілої сторони, тобто тієї, у сфері діяльності якої виникли збитки. На останню покладається обов'язок взяти всіх необхідних заходів з мінімізації збитків у разі, якщо вона була своєчасно попереджена правопорушником про можливе невиконання взятого ним зобов'язання. В іншому разі потерпіла сторона взагалі позбавляється права на відшкодування збитків.

У статті досліджено питання солідарного відшкодування заподіяних збитків одночасно кількома учасниками господарських відносин. Кожен з них зобов'язаний відшкодувати збитки суб'єкту, якому завдано збитків, відповідно до вимог статті 196 ГК. При цьому солідарні боржники залишаються зобов'язаними до того часу, доки збитки не будуть відшкодовані.

А також висвітлено інші види стягнень, крім відшкодування збитків. Розглянуто також питання добровільного відшкодування заподіяних збитків, а також питання заявлення претензій і позовів.

Ключові слова: *правова відповідальність, адміністративні штрафи, нормативно-правові акти, збитки, Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні засади відповідальності за порушення цивільно-правових зобов'язань містяться в гл. 51 ЦК України, в V розділі ГК України [1]. Розділом V ГК України встановлено особливості відповідальності за правопорушення у сфері господарювання [1].

Згідно за ст. 216 ГК України учасники господарських відносин несуть господарсько-правову відповідальність за правопорушення у сфері господарювання шляхом застосування до правопорушників господарських санкцій на підставах і в порядку, передбачених законодавством і договором.

Господарськими санкціями визнаються заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки.

Питання про суть санкції та її співвідношення з поняттям відповідальності залишається дискусійним як у літературі із загальної теорії права, так і в галузевих юридичних науках. Зазначаючи, що санкція безпосередньо пов'язана з вимогою певної поведінки, яка міститься у правовій нормі, О. Е. Лейст писав: «У юридичному обов'язку відображено вимогу належної поведінки, а санкція – спосіб державного примусу до виконання (додержання) цієї вимоги, загроза примусом на випадок її порушення» [2].

Стосовно цивільно-правових відносин О.О. Красавчиков під санкцією розумів установлену законом міру майнових або інших правових невігідних для особи наслідків, які застосовуються у разі недодержання закону, невиконання прийнятих зобов'язань, заподіяння шкоди або за наявності інших передбачених законом підстав [3].

Цивільно-правова відповідальність як різновид санкції – це покладення на правопорушника оснований на законі невігідних правових наслідків, які виявляються у позбавленні його певних прав або в заміні невиконаного обов'язку новим, або приєднанні до невиконаного обов'язку нового додаткового.

Методика досліджень. Господарсько-правова відповідальність застосовується лише у разі правопорушення, тобто на такій юридичній підставі, як об'єктивні протиправні дії через діяльність правопорушника, і загалом базується на презумпції його вини [8].

Зобов'язання сторін з належного виконання своїх обов'язків за укладеним договором гарантовані заходами майнової відповідальності, які покладаються на ту сторону, котра не виконує своїх зобов'язань перед іншою стороною або виконує їх неналежним чином.

Законодавство містить у собі основні правила по відношенню до порушника договору:

- у випадку, якщо одна сторона за договором не виконує своїх зобов'язань, виконує їх неналежним чином або взагалі відмовляється від виконання цих зобов'язань, то вона повинна відшкодувати другій стороні завдані цим збитки;

- у випадку невиконання зобов'язання передати індивідуально певну річ у власність або користування другій стороні, остання має право вимагати відібрання цієї речі у боржника і передачі її собі або вимагати відшкодування збитків;

- у випадку, якщо не виконується обов'язок виконати певну роботу, кредитор має право доручити її виконання третім особам і вимагати з боржника відшкодування збитків.

Слід зазначити, що чинним законодавством встановлено, що підприсмець несе відповідальність за невиконання договору у будь-якому випадку, якщо не доведе, що причиною цього у форс-мажорні обставини (стихійне лихо, воєнні дії тощо).

Не вважаються форс-мажорними наступні обставини: відсутність на ринку необхідних для виконання товарів, а також порушення зобов'язань з боку контрагентів боржника.

Результати досліджень. Господарсько-правову відповідальності розрізняються залежно від видів господарських правопорушень і санкцій, встановлених за ці правопорушення. За цим критерієм в теорії господарського права розрізняють:

- 1) відшкодування збитків;
- 2) штрафні санкції;
- 3) оперативно-господарські санкції;
- 4) конфіскація;
- 5) господарсько-адміністративні штрафи;
- 6) планово-госпрозрахункові (оціночні) санкції;
- 7) господарсько-організаційні санкції.

Учасник господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання або установлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, повинен відшкодувати завдані цим збитки суб'єкту, права або законні інтереси якого порушено.

Згідно з частиною 2 статті 217 ГК [7] України відшкодування збитків є видом господарських санкцій, під якими розуміються заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки. Натомість, для учасника господарських відносин, який потерпів від правопорушення, відшкодування збитків є способом захисту його прав та законних інтересів (ч. 2 ст. 20 ГК).

Під збитками розуміються витрати, зроблені управненою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не одержані нею доходи, які управнена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною.

Господарський кодекс України вперше у законодавчій практиці запровадив саме таку універсальну санкцію, як відшкодування збитків. Її універсальність полягає у тому, що збитки не є санкцією заздалегідь визначеного розміру, їх стягнення (відшкодування) передбачено на випадок будь-якого господарського правопорушення, якщо інше прямо не передбачено законом. Головне для її застосування — це те, щоб у результаті правопорушення у потерпілого суб'єкта дійсно виникли збитки. Слід зазначити, що обов'язок їх відшкодування настає не тільки у разі невиконання різних договірних зобов'язань, а й при порушенні (обмеженні) державними органами й іншими учасниками господарських відносин прав власності чи інших майнових прав, що охороняються законом, інших порушень прав та законних інтересів суб'єктів господарювання. Таким чином, із змісту частини 1 статті 224 ГК України випливає, що право на відшкодування збитків — один з основоположних принципів господарсько-правової відповідальності [7].

Не слід однаково трактувати поняття збитків і шкоди. Остання може бути матеріальною і нематеріальною. Збитки є матеріальною шкодою, яка характеризується зовнішніми (фізичними) та внутрішніми (якісними) змінами майнової бази суб'єкта господарювання. Тому збитки в господарських правовідносинах — це завжди вартісний (грошовий) вираз майнової шкоди, завданої протиправними діями (бездіяльністю) одного учасника таких відносин іншому. Інакше кажучи, це дійсний і об'єктивний факт, що існує незалежно від правового оцінювання і від того, підлягають чи не підлягають за законом збитки відшкодуванню.

Частина 2 статті 224 ГК [7] України не дає загального визначення збитків, а встановлює лише їх обсяг, ті складові збитків, які підлягають відшкодуванню правопорушником — учасником відносин у сфері господарювання.

Усі збитки поділяються на два види. Ті з них, які дістають вияв у зменшенні наявної майнової маси потерпілого суб'єкта господарювання, тобто того майна, яке фактично було у нього до правопорушення (втрата або пошкодження майна, зроблені ним витрати), прийнято називати позитивною шкодою у майні, або прямими збитками. Інша частина збитків, яка полягає у неотриманні ним того майна, яке повинно було йому надійти у разі, коли не відбулося б правопорушення, тобто при звичайному перебігу справ, називається в господарській практиці неодержаним доходом (втраченою або упущеною вигодою). Відшкодування ж обох видів збитків називається повним. За загальним правилом правопорушник зобов'язаний повністю відшкодувати завдані ним збитки, якщо інше не передбачено законом.

До складу збитків, що підлягають відшкодуванню особою, яка допустила господарське правопорушення, включаються:

– вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства. Визначення складу та розміру збитків — справа складна, ніж просто стягнення неустойки (штрафу, пені). Адже для цього необхідно виконати певні розрахунки і підкріпити їх відповідними доказами, які беззастережно підтверджували б їх реальний розмір на визначену дату. При цьому слід мати на увазі, що склад збитків, порядок їх розрахунку і доказування залежать не від виду правопорушення, а від характеру ситуації, яка виникла у потерпілого суб'єкта у зв'язку з правопорушенням. Їх розрахунок необхідно проводити по кожному виду окремо, а отримані результати підсумувати.

Для того, щоб до складу збитків була включена вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна (ч. 1 ст. 225), необхідно дотримуватися загального правила: вартість такого майна має бути визначена відповідно до вимог законодавства, наприклад, розмір збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) майнових цінностей визначається за їх балансовою (з вирахуванням амортизаційних відрахувань) вартістю, але не нижче 50 відсотків від балансової вартості на момент встановлення такого факту з урахуванням індексів інфляції, які щомісячно визначає Мінстат, відповідного розміру податку на додану вартість та розміру акцизного збору;

- додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною. При включенні до складу збитків витрат, зроблених управненою стороною, то слід мати на увазі, що ст. 225 ГК України встановлює не вичерпний, а лише приблизний їх перелік. Крім названих, до них можуть бути включені, наприклад, витрати з доставки продукції прискореним способом (літаком замість залізниці), додаткові витрати з метою мінімізації збитків шляхом форсування виробництва після простою (доплати до середнього заробітку при переведенні працівників на час простою на іншу, менш оплачувану, роботу), провізна плата, яку стягнуто перевізником за втрачений вантаж тощо. Ці додаткові витрати підлягають відшкодуванню на загальних підставах. Але при включенні їх до складу збитків треба враховувати:

- по-перше, відшкодуванню підлягають фактично понесені додаткові витрати, а не ті, які потерпіла сторона має ще зазнати у майбутньому у відповідності із законом чи договором;

- по-друге, відшкодуванню підлягають не будь-які витрати потерпілого суб'єкта господарювання, а лише ті, які були зроблені ним в розрахунку на прийняття належного виконання за договором (витрати з оренди складу, відсотки за кредит, взятий посередником для попередньої оплати продукції, що не була поставлена) або з метою запобігання збиткам чи їх зменшення;

- по-третє, якщо додаткові витрати були спрямовані на запобігання збиткам чи їх зменшення то витрати на реалізацію цих заходів не повинні перевищувати самих збитків. У протилежному разі дані витрати підлягають відшкодуванню лише у межах понесених збитків;

- неодержаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною. Важливою складовою збитків є неодержаний прибуток (втрачена вигода). Такі збитки мають місце при зменшенні обсягів виробництва або реалізації продукції (робіт, послуг), вимушеній зміні їх асортименту або погіршенні їх якості внаслідок правопорушення, допущеного іншим учасником господарських відносин.

Неодержаний прибуток (втрачена вигода) — це розрахункова величина втрати очікуваного приросту в майні, що базується на даних бухгалтерського та податкового обліку, які беззастережно підтверджують реальну можливість отримання потерпілим суб'єктом господарювання певних грошових сум чи інших цінностей, якщо інший учасник відносин у сфері господарювання не допустив би правопорушення [8, 9].

За характером прояву неодержаний прибуток (втрачена вигода) буває двох видів. Це, з одного боку — пряма, безпосередня втрата прибутку (доходу) за кожною одиницею продукції (робіт, послуг) в результаті зменшення обсягу їх виробництва чи реалізації або вимушеної зміни асортименту. З іншого — це опосередкована втрата прибутку (доходу) через збільшення постійних витрат у собівартості одиниці продукції (робіт, послуг) внаслідок зменшення обсягу їх

виробництва або асортиментних зрушень (для торгових підприємств — це відповідне збільшення фактичних витрат обігу).

Визначення моральної шкоди міститься у правових нормах низки спеціальних законів, зокрема, у статті 44 Закону України «Про авторське право і суміжні права», статті 10 Закону України «Про режим іноземного інвестування», статтях 1, 33, 34 Закону «Про зовнішньоекономічну діяльність» тощо. Проте слід мати на увазі, що норми цих законів встановлюють різні критерії вказаного поняття, а отже не дають однозначного трактування. Разом з тим вони не містять вичерпного переліку обставин, за наявності яких учасники господарських відносин могли б вважати, що їм заподіяно моральну шкоду [6, 8].

При вирішенні питання щодо відшкодування моральної шкоди треба враховувати таке. На відміну від права на відшкодування матеріальних збитків, право на відшкодування моральної шкоди є обмеженим. Тому вимагати відшкодування такої шкоди можна лише у тому випадку, коли вказане прямо передбачено законом. При цьому відшкодування повинно здійснюватись у грошовій або іншій матеріальній формі, тобто у формі матеріальної компенсації. Якщо ж учасник відносин у сфері господарювання своїми діями (бездіяльністю) заподіяв як майнову, так і моральну (немайнову) шкоду, то слід виходити з того, що відшкодування майнової шкоди не звільняє такого учасника від обов'язку відшкодувати моральну шкоду. Оскільки остання є самостійним видом шкоди, то, безумовно, обсяг матеріальної компенсації не повинен ставитися у залежність від заподіяної правопорушником майнової шкоди (збитків).

До вимог про відшкодування як матеріальної, так і моральної компенсації моральної шкоди повинні застосовуватись строки давності, передбачені статтями 256 і 257 Цивільного кодексу України (за винятками, встановленими ст. 268 ЦК).

Законом щодо окремих видів господарських зобов'язань може бути встановлено обмежену відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язань,

При визначенні розміру збитків, якщо інше не передбачено законом або договором, враховуються ціни, що існували за місцем виконання зобов'язання на день задоволення боржником у добровільному порядку вимоги сторони, яка зазнала збитків, а у разі якщо вимогу не задоволено у добровільному порядку, на день подання до суду відповідного позову про стягнення збитків, виходячи з конкретних обставин, суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ціни на день винесення рішення суду.

Сторони господарського зобов'язання мають право за взаємною згодою заздалегідь визначити погоджений розмір збитків, що підлягають відшкодуванню, у твердій сумі або у вигляді відсоткових ставок залежно від обсягу невиконання зобов'язання чи строків порушення зобов'язання сторонами. Не допускається погодження між сторонами зобов'язання щодо обмеження їх відповідальності, якщо розмір відповідальності для певного виду зобов'язань визначений законом.

За загальним правилом збитки підлягають відшкодуванню у повному обсязі за всіма їх видами. Тому обмеження відповідальності є винятком з принципу їх повного відшкодування. Проте вона не містить вказівок ні щодо того, у яких конкретно господарських зобов'язаннях розмір відповідальності у формі відшкодування збитків обмежується, ні тих способів, якими має реалізуватись зазначене обмеження. У ній передбачена лише можливість такого обмеження відповідними законами, що регулюють ті чи інші господарські правовідносини. Чинне законодавство передбачає реалізацію вказаних обмежень такими способами [10, 11]:

- відшкодування збитків обмежується межами вартості втраченого, пошкодженого або знищеного майна. Це означає, що потерпілому суб'єкту господарювання не відшкодовуються у зв'язку з порушенням зобов'язання як додаткові витрати, понесені ним, так і неодержаний прибуток (втрачена вигода). Зокрема, таку відповідальність несуть практично всі перевізники у випадках втрати, нестачі і пошкодження ними вантажу;

- відшкодування збитків обмежується межами позитивної шкоди (прямих збитків). У цьому разі потерпілому суб'єкту не відшкодовується неодержаний прибуток (втрачена вигода);

- відшкодування збитків обмежується іншими шляхами.

У даному випадку йдеться про можливість обмеження відповідальності за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань тільки щодо окремих їх видів. З цього, на наш погляд, випливає такий висновок: на відміну від цивільних, у господарських зобов'язаннях обмеження відповідальності не може відбутися внаслідок згоди сторін.

Розмір збитків, що виникли в результаті господарського правопорушення, доводиться визначати потерпілим суб'єктом господарювання. Пункт 3 статті 225 ГК встановлює загальне правило, згідно з яким такі збитки повинні визначатись з урахуванням тих цін, що існували за місцем виконання зобов'язання на день добровільного задоволення боржником вимог сторони, яка зазнала збитків, а в разі його відмови від добровільного відшкодування — за цінами, що існували на день пред'явлення позову, якщо інше не передбачено законом або договором. Ціна (тариф) — це форма грошового визначення вартості продукції (робіт, послуг), яку реалізують суб'єкти господарювання (ст. 189 ГК України). При цьому слід мати на увазі, що вони можуть використовувати у господарській діяльності різні ціни: вільні і державні. Перші — це ті, що визначаються суб'єктами господарювання самостійно, за згодою сторін на всі види продукції (робіт, послуг, за винятком тих, на які встановлено державні ціни). Для розрахунку збитків у таких випадках можуть бути застосовані ціни, вказані у договорах, прайс-листах та надані офіційно статистичними органами на запити суб'єктів господарювання. Другі — ті, що встановлюються державою.

Із загального правила, встановленого частиною 3 статті 225 ГК, зроблено один виняток, а саме: суду надається право, виходячи з конкретних обставин, задовольнити вимогу про визначення розміру збитків з урахуванням ціни, що

існувала на день винесення рішення суду (ч. 4 ст. 225 Кодексу). Це можливо, наприклад, тоді, коли ціна на продукцію (роботи, послуги) на день пред'явлення позову істотно відрізняється від ціни на день винесення рішення суду у бік зменшення чи збільшення. Тому клопотання про застосування такої ціни може бути заявлено до суду і позивачем, і відповідачем.

Тверді суми і відсоткові ставки можуть розроблятися як на базі даних попередніх спорів, так і шляхом прогнозування наслідків порушень умов договорів з урахуванням особливостей виробництва у галузі чи на окремому підприємстві. Вибір такого варіанта визначення розміру відшкодування збитків має низку суттєвих переваг, і перш за все тому, що потерпілий суб'єкт господарювання, вказавши у договорі їх розмір у твердій сумі, звільняється від обов'язку доводити дійсний розмір своїх збитків. Проте, такий варіант не повинен застосовуватись для обмеження відповідальності сторін у тих випадках, коли розмір відповідальності для певного виду зобов'язань визначений законом. Так, закон забороняє сторонам включати у договір умову про відмову від стягнення неoderжаного прибутку (втраченої вигоди) тоді, коли його стягнення передбачено законом для даного виду зобов'язань.

Сторона, яка порушила своє зобов'язання або напевно знає, що порушить його при настанні строку виконання, повинна невідкладно повідомити про це другу сторону. У протилежному випадку ця сторона позбавляється права посилатися на невжиття другою стороною заходів щодо запобігання збиткам та вимагати відповідного зменшення розміру збитків. Це правило є новим і стосується воно тільки правопорушника. До введення у дію Господарського кодексу подібного обов'язку для правопорушника в українському законодавстві не існувало. Нині ж він поставлений перед необхідністю невідкладно повідомляти своїх контрагентів про кожний факт порушення взятих ним зобов'язань, який щойно стався, але про який вони (контрагенти) ще не знають. Дана норма Кодексу, крім цього, зобов'язує кожну сторону господарського договору невідкладно інформувати контрагентів і про реальність невиконання нею зобов'язань у майбутньому при настанні конкретних строків, якщо у цьому є впевненість уже зараз. За невиконання або несвоєчасне виконання правопорушником цих обов'язків передбачено відповідну санкцію: він позбавляється права вимагати зменшення розміру заявлених йому збитків під приводом того, що потерпіла сторона не вжила всіх заходів до запобігання або зменшення їх розміру.

Не підлягають відшкодуванню збитки, завдані правомірною відмовою зобов'язаної сторони від подальшого виконання зобов'язання.

Норма, передбачена частиною 3 ст. 226 ГК, є також новою для господарського законодавства, і стосується вона вже не правопорушника, а потерпілої сторони, тобто тієї, у сфері діяльності якої виникли збитки. На останню покладається обов'язок вжити всіх необхідних заходів з мінімізації збитків у разі, якщо вона була своєчасно попереджена правопорушником про можливе невиконання взятого ним зобов'язання. В іншому разі потерпіла сторона взагалі позбавляється права на відшкодування збитків. Це дуже

серйозна санкція для потерпілого суб'єкта господарювання. Обов'язки і санкції за їх порушення, передбачені частинами 2 і 3 цієї статті, здатні суттєво вплинути на зменшення кількості випадків заподіяння збитків у сфері господарювання і навіть виключити з практики окремі види правопорушень, оскільки ці норми мають значно більший превентивний потенціал, ніж, можливо, всі інші штрафні санкції.

Норма частини 4 статті 226 ГК України заснована на загальному правилі, згідно з яким збитки (школа), завдані правомірними діями, відшкодуванню не підлягають. Правомірна відмова зобов'язаної сторони від подальшого виконання зобов'язання – один з прикладів таких правомірних дій. Не слід залишати поза увагою, що згідно з теорією господарського права така правомірна відмова є одним з видів оперативно-господарських санкцій, яка застосовується до іншої сторони у відповідь на порушення нею умов договору (ст. 235–237 ГК).

Кодекс не встановлює ні вичерпного, ні приблизного переліків випадків, коли учасник господарських відносин вправі на законних підставах відмовитись від подальшого виконання зобов'язання. Вони містяться у низці законодавчих актів і в деяких статтях Господарського кодексу України. Зокрема, ст. 269 ГК передбачає, що у разі поставки товарів нижчої якості, ніж вимагається стандартом, технічними умовами чи зразком, покупець має право відмовитись від їх прийняття і оплати. Таке ж право надається йому і в разі поставки некомплектних виробів (ст. 270 ГК).

За загальним правилом зобов'язання повинні виконуватись реально, у натурі, крім випадків, передбачених законом. Під реальним виконанням (у натурі) теорія і практика розуміють таке виконання, яке відповідає умовам щодо предмета зобов'язання. Ч. 5 ст. 226 ГК є винятком з принципу реального виконання зобов'язання. Конкретно вона передбачає наслідки невиконання зобов'язання з передачі речей. На відміну від попереднього законодавства, Кодекс не встановлює різних наслідків для випадків невиконання зобов'язання щодо передачі індивідуально визначеної речі і речей, визначених родовими ознаками.

Частина 6 ст. 226 ГК також передбачає наслідки невиконання зобов'язання в натурі. Вона регулює вже наслідки невиконання зобов'язання, згідно з яким боржник був зобов'язаний виконати певну роботу чи надати певні послуги, але не зробив цього. Оскільки примусове виконання таких зобов'язань у натурі державними органами замість боржника неможливе, то закон дає управленій стороні право виконати цю роботу самостійно або доручити її виконання чи надання послуг третій особі. Крім того, вона має право вимагати відшкодування збитків.

У разі заподіяння збитків одночасно кількома учасниками господарських відносин, кожний з них зобов'язаний відшкодувати збитки суб'єкту, якому завдано збитків, відповідно до вимог статті 196 ГК. Таке відшкодування носить назву солідарне відшкодування.

У відповідності з ними солідарні зобов'язання, а отже, і солідарне відшкодування збитків, будуються на принципі, згідно з яким потерпілий учасник господарських відносин вправі за своїм вибором вимагати їх відшкодування частково або у повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо, а кожен з них зобов'язаний провести таке відшкодування у повному обсязі, якщо інше не передбачено законом. При цьому солідарні боржники залишаються зобов'язаними до того часу, доки збитки не будуть відшкодовані. Оскільки вимога відшкодування збитків до кожного із солідарних боржників має самостійний характер, це тягне низку правових наслідків. Зокрема, відшкодування збитків одним з боржників у повному обсязі припиняє обов'язок решти солідарних боржників перед потерпілою стороною. Пред'явлення позову до одного із солідарних боржників перериває строк позовної давності і щодо решти таких боржників тощо. Ці особливості випливають з того, що для всіх солідарних боржників предмет виконання зобов'язання — єдиний.

Господарське законодавство в силу специфіки тих правовідносин, які воно регулює, допускає відповідальність одного учасника господарських відносин за дії (бездіяльність) іншого. Це зумовлено тим, що підставою господарсько-правової відповідальності учасників названих відносин є вчинене ними правопорушення. Тобто їх відповідальність, у тому числі у формі відшкодування збитків, настає незалежно від того, чи є їх вина у виникненні збитків у іншого суб'єкта господарювання. Тому при такій конструкції відповідальності, безперечно, має бути передбачено інститут регресних вимог. Інакше негативні економічні наслідки нестиме не той учасник господарських відносин, дії (бездіяльність) якого фактично призвели до виникнення збитків, а інший. Саме з метою максимальної охорони інтересів останнього дана стаття і передбачає, що учасник господарських відносин, який відшкодував збитки, що були фактично спричинені третіми особами, має право у порядку регресу стягнути їх з цих осіб.

Учасник господарських відносин у разі порушення ним грошового зобов'язання не звільняється від відповідальності через неможливість виконання і зобов'язаний відшкодувати збитки, завдані невиконанням зобов'язання, а також сплатити штрафні санкції відповідно до вимог, встановлених ГК України та іншими законами. До грошових зобов'язань належать усі ті, за якими обов'язком боржника (учасника господарських відносин) є сплата грошей. Воно може мати характер і зустрічного зобов'язання (обов'язок контрагента-покупця оплатити поставлену йому продукцію), і самостійного зобов'язання (обов'язок позичальника повернути суму кредиту за кредитним договором). Боржник — учасник господарських відносин не звільняється від відповідальності за невиконання чи неналежне виконання грошового зобов'язання за будь-яких обставин. Це пояснюється тим, що гроші завжди є в обігу, а їх відсутність у боржника не вважається форс-мажорною обставиною, яка виключає його відповідальність (ч. 2 ст. 218).

Штрафними санкціями визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання. Законодавство, судова і господарська практика, поряд з терміном «неустойка», вживають терміни «пеня» і «штраф». Їх, на відміну від відшкодування збитків, Господарський кодекс України іменує «штрафними санкціями». При цьому він передбачає, що штрафні санкції застосовуються до учасників господарських відносин як за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань, так за порушення правил здійснення господарської діяльності.

Як різновид неустойки виступають штрафи та пеня. Штрафом називається визначена договором грошова сума, яку боржник зобов'язується сплатити кредитору у наперед визначеному розмірі або в процентному відношенні до суми боргу або всього предмету виконання (суми договору). Пенею називається визначена договором грошова сума, яку боржник зобов'язується сплатити кредитору у процентному відношенні до суми простроченого платежу за кожний день або інший період прострочення.

Неустойка буває чотирьох видів. Законом або договором можуть бути передбачені наступні види неустойки:

1) Залікова неустойка. Згідно з правилами, якщо договором не передбачено іншого, то збитки стягуються в частині, не покритій неустойкою: відшкодування = неустойка + (збитки — неустойка).

2) Виключна неустойка — коли може бути стягнута тільки неустойка, але не збитки. Виключну неустойку можна віднести до категорії «наперед визначених збитків» коли сторони наперед домовляються про розмір відшкодування за невиконання або неналежне виконання зобов'язання. У цьому випадку кредитор повинен довести лише факт порушення зобов'язання з боку боржника. Відсутня потреба доводити факт настання збитків та їх розміри: відшкодування = неустойка.

3) Штрафна неустойка — коли стягується неустойка і збитки понад неустойку: відшкодування = неустойка + збитки.

4) Альтернативна неустойка — коли за вибором кредитора можуть бути відшкодовані або неустойка, або збитки: відшкодування = неустойка або збитки.

Найзручнішими з точки зору захисту прав підприємців є штрафна та виключна неустойки.

Варто зауважити, що при розгляді спору господарський суд у відповідності до чинного законодавства України має право зменшити розмір неустойки, що стягується, якщо вона занадто велика порівняно зі збитками кредитора. Проте, це є правом суду, а не його обов'язком, і, крім того, суд може лише зменшити розмір неустойки, але він не може звільнити винну сторону від неустойки повністю.

Сплата неустойки не звільняє боржника від обов'язку виконати зобов'язання в натурі. Крім того, при розгляді позову про стягнення неустойки, передбаченою угодою сторін, господарський суд перевіряє умови договору в цій частині. Угоду про неустойку має бути складено у письмовій формі. Недотримання письмової форми неустойки тягне за собою недійсність угоди про неустойку.

Слід зазначити, що за порушення правил здійснення господарської діяльності до учасників останньої застосовуються також адміністративно-господарські санкції. Відрізнити ці два види можна лише за такими ознаками:

- відповідно до частини 4 статті 217 ГК господарські санкції застосовуються в установленому законом порядку за ініціативою учасників господарських відносин, а адміністративно-господарські санкції — уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування;

- адміністративно-господарські санкції застосовуються за порушення правил здійснення господарської діяльності, встановлених законодавчими актами.

Законом щодо окремих видів зобов'язань може бути визначений розмір штрафних санкцій, зміна якого за погодженням сторін не допускається. Застереження щодо неприпустимості зміни розміру штрафних санкцій за договором застосовується не лише у разі прямої вказівки закону на неможливість змін розміру санкцій. Згідно ч. 1 ст.231 ГК, якщо розмір штрафних санкцій встановлений відповідним законом, то вони вже не можуть бути змінені за угодою сторін.

У разі якщо розмір штрафних санкцій законом не визначено, санкції застосовуються в розмірі, передбаченому договором. При цьому розмір санкцій може бути встановлено договором у відсотковому відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання або у певній, визначеній грошовій сумі, або у відсотковому відношенні до суми зобов'язання незалежно від ступеня його виконання, або у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг).

Початком для нарахування штрафних санкцій за прострочення виконання зобов'язання буде день, наступний за днем, коли воно мало бути виконано. Нарахування санкцій триває протягом шести місяців. Проте законом або договором може бути передбачений інший строк.

Частина 1 статті 223 ГК передбачає, що при реалізації у судовому порядку відповідальності за правопорушення у сфері господарювання застосовуються загальний та скорочені строки позовної давності, передбачені Цивільним кодексом України, якщо інші строки не встановлено ГК.

За змістом пункту 1 частини 2 статті 258 ЦК щодо вимог про стягнення неустойки (штрафу, пені) передбачена спеціальна позовна давність в один рік.

Стаття 256 ЦК містить тлумачення терміна «позовна давність». Це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.

Частина 6 статті, що коментується, передбачає строк, у межах якого нараховуються штрафні санкції, а строк, впродовж якого особа може звернутися до суду за захистом свого порушеного права, встановлюється ЦК.

Стягнення судом штрафних санкцій за порушення господарського зобов'язання у дохід держави є винятком із загального правила, які передбачаються законом.

Незважаючи на сплату штрафних санкцій, боржник повинен виконати зобов'язання у натурі. У цій нормі простежується принцип виконання господарського зобов'язання належним чином, закріплений у статті 193 ГК.

Частина 3 статті 193 ГК передбачає, що застосування господарських санкцій до суб'єкта, який порушив зобов'язання, не звільняє останнього від обов'язку виконати зобов'язання у натурі, крім випадків, коли інше передбачено законом чи договором, або управнена сторона відмовилася від прийняття виконання зобов'язання. Так, відповідно до частини 4 статті 193 ГК управнена сторона має право не приймати виконання зобов'язання частинами, якщо інше не передбачено законом, іншими нормативно-правовими актами чи договором, або не впливає із змісту зобов'язання.

Оперативно-господарські санкції за своєю спрямованістю поділяються на два види. До першого належать санкції, спрямовані на одностороннє припинення правовідносин в інтересах сторони, чії права порушено. Такі санкції можуть виражатися у вигляді односторонньої повної чи часткової відмови від виконання договору, а також у відмові від прийняття виконання та від зустрічного виконання. Другий вид оперативних санкцій становлять ті, що спрямовані на зміну правовідносин (переведення несправного платника на акредитивну форму розрахунків чи на попередню оплату продукції).

Учасники господарських відносин, що порушили майнові права або законні інтереси інших суб'єктів, зобов'язані поновити їх, не чекаючи пред'явлення їм претензії чи звернення до суду. Дане правило не завжди виконується суб'єктами господарювання, внаслідок чого виникає необхідність пред'явлення до порушника претензії або звернення до суду за захистом своїх прав та охоронюваних законом інтересів.

У разі необхідності відшкодування збитків або застосування інших санкцій суб'єкт господарювання чи інша юридична особа – учасник господарських відносин, чії права або законні інтереси порушено, з метою безпосереднього врегулювання спору з порушником цих прав або інтересів має право звернутися до нього з письмовою претензією, якщо інше не встановлено законом. Сукупність заходів, що підлягають здійсненню підприємствами та організаціями, права яких порушені, для безпосереднього вирішення спорів, що виникли, з підприємствами та організаціями, які порушили майнові права та інтереси, до звернення з позовом до суду в господарському праві отримали назву досудове врегулювання господарських спорів. Досудове врегулювання господарських спорів має як позитивні, так і негативні риси.

Позитивні риси полягають у наступному: по-перше, досудове врегулювання покликане забезпечити якомога швидше відновлення порушених

прав суб'єктів господарювання; по-друге, воно сприяє виявленню й усуненню причин та умов виникнення господарських правопорушень; по-третє, досудове врегулювання сприяє організації та підвищенню рівня укладення та виконання господарських договорів.

Проте досудове врегулювання господарських спорів має й негативні наслідки. Зокрема, пред'явлення претензії підприємству-правопорушнику слугує своєрідним попередженням його про можливе звернення до суду і притягнення до відповідальності. Отримавши таке попередження, частина правопорушників приховує майно, грошові кошти, намагаючись уникнути відповідальності, а то й взагалі припиняє свою господарську діяльність.

Претензія розглядається в місячний строк з дня її одержання, якщо інший строк не встановлено ГК України або іншими законодавчими актами. Обґрунтовані вимоги заявника одержувач претензії зобов'язаний задовольнити. При розгляді претензії сторони у разі необхідності повинні звірити розрахунки, провести експертизу або вчинити інші дії для забезпечення досудового врегулювання спору. У разі якщо одна із сторін відмовляється від вчинення певних дій з врегулювання спору або необґрунтовано відмовляється від задоволення вимог контрагента, може бути проведено відповідну експертизу. Відповідно до законодавства висновок експерта є одним із видів доказів у суді і оцінюється в сукупності з іншими доказами.

Про результати розгляду претензії заявник має бути повідомлений письмово. Відповідь на претензію підписується повноважною особою або представником одержувача претензії та надсилається заявникові рекомендованим або цінним листом або вручається йому під розписку.

Висновки. У функціональному відношенні господарсько-правова відповідальність покликана стимулювати належне виконання господарських та інших зобов'язань. Отже, її головною метою є забезпечення правопорядку у сфері економіки (в господарських відносинах); необхідною умовою для покладання відповідальності на одну з сторін за договором у збитки, яких зазнала інша сторона;

Нині, крім Господарського кодексу України, існує понад 40 законів, які містять положення про необхідність відшкодування збитків у сфері господарювання. Проте, загально прийнятної методики їх підрахунку і доказів не існує. Тимчасова методика визначення розміру шкоди (збитків), яка завдана порушенням господарських договорів застаріла, оскільки була розрахована на планову систему господарювання. Право вирішувати питання щодо складу збитків у внутрішньогосподарських відносинах Кодекс делегує самим суб'єктам господарювання, які, безумовно, здатні найповніше врахувати специфіку діяльності своїх внутрішніх підрозділів;

Господарсько-правова відповідальність ґрунтується на певних правових підставах. Це, по-перше, нормативні підстави, тобто сукупність норм права про відповідальність суб'єктів господарських відносин. Другою правовою підставою є господарська правосуб'єктність правопорушника (боржника) і потерпілого (кредитора). Сторонами правовідносин щодо застосування

відповідальності цього виду можуть бути підприємства, установи, організації, інші юридичні особи незалежно від форми власності майна, організаційно-правових форм, тобто особи, котрі мають право звертатися до господарського суду за захистом своїх порушених та охоронюваних законом інтересів. Третя підстава називається юридично-фактичною. Це протиправні дії або бездіяльність особи — господарського правопорушника, що порушують права та законні інтереси потерпілої особи (кредитора) чи заважають їх реалізації.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/ВР-96. ВВР. 1996. № 30. Ст.141; Офіційний вісник України. 2008. №52. С.1741.
2. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы). М., 1981. С. 23.
3. Красавчиков О.А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве. Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав. Свердловск, 1973. С.13.
4. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. М., 1996. С.14.
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. Офіційний вісник України. 2003. № 11. С. 461.
6. Дзера О.В., Боброва Д.В., Довгерт А.С. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. (кер. авт. кол.), К.: Юрінком Інтер. 2004. С. 234.
7. Господарський кодекс України від 6.01.2003 р. Офіційний вісник України. 2003. № 11. С. 462.
8. Знаменський Г.Л., Щербина В.С. Науково-практичний Коментар до Господарського кодексу країни 2-е видання, перероблене і доповнене. К. Юрінком Інтер, 2008. 720 с.
9. Курило В.І., Білошкурська З.П., Бурлака С.І., Поліщук О.А. Договірне право в аграрних відносинах: підручник. Умань: ВПЦ «Візаві», 2017. 416 с.
10. Курило В.І., Білошкурська З.П., Поліщук О.А. Господарське право: навчальний посібник. Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. 488 с.
11. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.

References

1. The Constitution of Ukraine of 28.06.1996 № 254k / VR-96. ВВР. 1996, no. 30, art.141; Official Gazette of Ukraine. 2008. №52. S.1741.
2. Leist, O.E. (1981). Sanctions and liability under Soviet law (theoretical problems). М., p. 23.
3. Krasavchikov, O. A. (1973). Liability, protection measures and sanctions in Soviet civil law. Problems of civil liability and protection of civil rights. Sverdlovsk, p. 13.
4. Ioffe, O. S. (1996). Liability under Soviet civil law. М., p.14.
5. Civil Code of Ukraine of January 16, 2003. Official Gazette of Ukraine. 2003, no. 11, P. 461.

6. Dzera, O.V., Bobrova, D.V., Dovgert, A.S. (2004). *Civil Law of Ukraine*. К. : Jurinkom Inter, 234 p.
7. Commercial Code of Ukraine of January 6, 2003. Official Gazette of Ukraine. 2003, no. 11, pp. 462.
8. Znamensky, G.L., Shcherbina, V.S. (2008). Scientific and practical Commentary to the Commercial Code of the country 2nd edition, revised and supplemented. К. Yurinkom Inter, 720 p.
9. Kurilo, V.I., Biloshkurskaya, Z.P., Burlaka, S.I., Polishchuk, O.A. (2017). *Contract law in agricultural relations*. Uman: VPC "Vizavi", 416 p.
10. Kurilo, V.I., Biloshkurskaya, Z.P., Polishchuk, O.A. (2018). *Business law: a textbook*. Uman: VPC "Vizavi", 488 p.
11. Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine.

Аннотация

Белошкурская З.П., Полищук А.А.

Хозяйственно-правовая ответственность за неисполнение или ненадлежащее исполнение договорных обязательств

В статье освещены вопросы правовой ответственности за неисполнение договорных обязательств в сфере хозяйствования. Вопрос ответственности регулируются в соответствии с действующим законодательством - Гражданским кодексом Украины, Хозяйственным кодексом Украины, другими нормативно-правовыми актами. Они регулируют обязательства сторон по надлежащему исполнению своих обязанностей по заключенному договору, которые гарантированы мерами имущественной ответственности, возлагаемых на ту из сторон, которая не выполняет их перед другой стороной или выполняет их ненадлежащим образом.

Исследовано хозяйственно-правовую ответственность в зависимости от видов хозяйственных правонарушений и санкций, установленных за эти правонарушения. Хозяйственный кодекс Украины впервые в законодательной практике предложил именно такую универсальную санкцию, как возмещение убытков. Ее универсальность заключается как в том, что убытки не являются санкцией заранее определенного размера, их взыскания (возмещения) предусмотрено на случай любого хозяйственного правонарушения, если иное прямо не предусмотрено законом. В статье также даны определения морального вреда и порядок его возмещения.

Новой для законодательства является норма и касается она уже не правонарушителя, а потерпевшей стороны, то есть той, в сфере деятельности которой возникли убытки. На последнюю возлагается обязанность принять все необходимые меры по минимизации ущерба в случае, если она была своевременно предупреждена правонарушителем о возможном невыполнении взятого им обязательства. В противном случае потерпевшая сторона вообще лишается права на возмещение убытков.

В статье освещены вопросы солидарного возмещения причиненных убытков одновременно несколькими участниками хозяйственных отношений. Рассмотрены также вопросы добровольного возмещения причиненного ущерба, а также вопросы предъявления претензий и исков.

***Ключевые слова:** правовая ответственность, административные штрафы, нормативно-правовые акты, убытки, Гражданский кодекс Украины, Хозяйственный кодекс Украины.*

Annotation

Biloshkurska Z.P., Polishchuk O.A.

Economic and legal responsibility for non-fulfillment or improper fulfillment of contractual obligations

The article covers the issue of legal liability for non-fulfillment of contractual obligations in the field of management. Issues of liability are regulated in accordance with current legislation — the Civil Code of Ukraine, the Commercial Code of Ukraine, and other regulations. They regulate the obligations of the parties to properly perform their obligations under the contract, which are guaranteed by measures of property liability imposed on the party that does not perform them to the other party or performs them improperly.

The economic and legal responsibility depending on the types of economic offenses and the sanctions established for these offenses is investigated. For the first time in legislative practice, the Commercial Code of Ukraine proposed such a universal sanction as compensation for damages. Its universality lies in the fact that damages are not a sanction of a predetermined amount; their recovery (compensation) is provided in case of any economic offense, unless otherwise expressly provided by law. The article also provides a definition of non-pecuniary damage and the procedure for its compensation.

The norm is new for economic legislation and it no longer applies to the offender, but to the injured party, ie the party in whose sphere of activity the losses occurred. The latter is obliged to take all necessary measures to minimize damages if it has been warned in a timely manner by the offender about the possible non-fulfillment of his obligation. Otherwise, the injured party is deprived of the right to compensation.

The article covers the issue of joint and several compensation for damages caused by several participants in economic relations at the same time. The issue of voluntary compensation for damages, as well as the issue of filing claims and lawsuits were also considered.

***Keywords:** legal liability, administrative fines, regulations, damages, Civil Code of Ukraine, Commercial Code of Ukraine.*